LISONIY MA’NONING KOGNITIV TALQINIDA KONSEPTUAL FREYMLAR, BAHOLOVCHI NUQTAYI NAZAR VA DISKURSIV KONTEKSTNING O‘RNI

Kurbanova Shoxidaxon
Dotsent, f.f.f.d (PhD), Qo'qon Universiteti Andijon filiali

Annotatsiya. Ushbu tezisda lisoniy ma’noning kognitiv talqinida konseptual freymlar, baholovchi nuqtayi nazar va diskursiv kontekstning o‘zaro ta’siri tahlil qilinadi. Freymning inson bilimlarini tartibga soluvchi kognitiv tuzilma sifatidagi xususiyatlari, so‘zlovchining subyektiv bahosi hamda konseptual metaforalarning ma’no shakllanishidagi o‘rni yoritiladi. Shuningdek, bir xil lisoniy birlikning turli kommunikativ vaziyatlarda turlicha mazmun kasb etishi kontekst va nuqtayi nazar bilan bog‘liq holda izohlanadi. Lisoniy ma’noni shakllantirishda inson tajribasi, voqelikka munosabat va diskursiv sharoitning ahamiyati ilmiy-nazariy jihatdan asoslanadi.

Kalit so‘zlar: kognitiv tilshunoslik, lisoniy ma’no, konseptual freym, baholovchi nuqtayi nazar, konseptual metafora, diskursiv kontekst, semantik talqin, subyektiv baholash, konseptual bilim.

Zamonaviy kognitiv tilshunoslikda lisoniy ma’no insonning borliqni idrok etishi, bilimlarni tizimlashtirishi va ularni kommunikativ faoliyatda namoyon qilishi bilan bog‘liq murakkab hodisa sifatida o‘rganiladi. An’anaviy semantik yondashuvda so‘z va iboralarning ma’nosi ko‘pincha ularning lug‘aviy mazmuni hamda til tizimidagi munosabatlari asosida izohlansa, kognitiv yondashuvda ma’no shakllanishiga inson tajribasi, konseptual bilimlar, baholash mezonlari va nutqiy vaziyatning ta’siri ham e’tiborga olinadi.

Kognitiv tilshunoslikda freym muayyan hodisa, vaziyat yoki tushuncha haqidagi o‘zaro bog‘langan bilimlarni birlashtiruvchi konseptual tuzilma sifatida izohlanadi. Inson yangi axborotni qabul qilganda uni butunlay alohida holda anglamaydi, balki mavjud tajribasi va bilimlari bilan bog‘laydi. Shu sababli so‘z ma’nosini tushunish ko‘pincha uning ortida turgan vaziyatni, ishtirokchilarni, ularning vazifalarini va o‘zaro munosabatlarini tasavvur qilishni talab etadi.

Masalan, ta’lim konsepti o‘qituvchi, o‘quvchi, bilim, dars, baholash va natija kabi o‘zaro bog‘liq elementlarni faollashtirishi mumkin. Ushbu elementlar alohida tushunchalar bo‘lishiga qaramay, ular umumiy bilim tizimi doirasida birlashadi. Ta’lim haqida gap ketganda, qaysi elementning markazga chiqarilishi lisoniy ifodaning mazmuniga ta’sir qiladi. Agar ta’lim jarayonida o‘qituvchining faoliyati ta’kidlanca, diqqat bilim berish va boshqarishga qaratiladi; o‘quvchining tajribasi markazga chiqarilganda esa o‘zlashtirish, izlanish va shaxsiy rivojlanish kabi jihatlar faollashadi.

Freymning muhim xususiyati shundaki, u ma’noni faqat mavjud axborot bilan emas, balki vaziyatda aytilmagan, ammo anglash uchun zarur bo‘lgan bilimlar bilan ham bog‘laydi. Masalan, “Talaba imtihondan muvaffaqiyatli o‘tdi” gapini tushunish uchun imtihonning bilimni tekshirish vositasi ekanini, talabaning muayyan tayyorgarlikdan o‘tganini va natija baholanishini bilish kerak. Ushbu bilimlar gapning lug‘aviy tarkibida to‘liq ifodalanmagan bo‘lsa-da, uning mazmunini anglashga yordam beradi.

Freymning bunday xususiyati lisoniy ma’noning kontekstga bog‘liqligini tushuntirishga yordam beradi. Bitta konseptual tuzilma turli kommunikativ vaziyatlarda har xil jihatlari bilan namoyon bo‘lishi mumkin. Masalan, imtihon tushunchasi talaba uchun bilimini namoyish etish imkoniyati, boshqa bir shaxs uchun esa hayajon va mas’uliyat bilan bog‘liq tajriba sifatida idrok etilishi mumkin. Demak, umumiy konseptual bilim saqlanib qolsa-da, uning qaysi elementlari faollashishi shaxsiy tajriba va baholash mezonlariga qarab o‘zgaradi.

Lisoniy ma’noning kognitiv talqinida baholovchi nuqtayi nazar ham alohida ahamiyatga ega. Nuqtayi nazar so‘zlovchining voqea yoki hodisani qaysi pozitsiyadan tasvirlashi, qaysi xususiyatni muhim deb hisoblashi va unga qanday munosabat bildirishini anglatadi. Vandelanotte (2017) nuqtayi nazarni kognitiv-lisoniy tahlilning muhim yo‘nalishlaridan biri sifatida ko‘rib, ifodaning qanday idrok etish pozitsiyasidan tashkil topishiga e’tibor qaratadi.

Baholovchi nuqtayi nazar lisoniy birliklarning emotsional va pragmatik mazmunini shakllantirishda namoyon bo‘ladi. Masalan, tejamkor va xasis so‘zlari moddiy resurslardan foydalanish bilan bog‘liq o‘xshash xususiyatni ifodalashi mumkin. Biroq tejamkor odatda mablag‘ni oqilona sarflashni ijobiy xususiyat sifatida ko‘rsatsa, xasis ortiqcha darajada sarf-xarajatdan qochishni salbiy baholaydi. Bu farq faqat predmet yoki xatti-harakatning o‘ziga emas, balki so‘zlovchining uni qanday mezon asosida baholashiga ham bog‘liq.

Shu jihatdan baholovchi nuqtayi nazar freym tarkibidagi ma’lumotlarni muayyan yo‘nalishda talqin qilishga yordam beradi. Bir xil voqea turli leksik vositalar orqali taqdim etilganda, tinglovchida turlicha munosabat shakllanishi mumkin. Masalan, u fikrini qat’iy himoya qildi ifodasi shaxsning ishonchi va qat’iyatini ta’kidlasa, u o‘z fikridan qaytmadi ifodasi kontekstga qarab o‘jarlik yoki murosasizlik ma’nosini yuzaga chiqarishi mumkin.

Konseptual metafora ham baholovchi nuqtayi nazarning namoyon bo‘lishiga xizmat qiladi. Metafora bir konseptual sohadagi tajribani boshqa konseptual soha orqali tushunishga imkon beradi. Masalan, hayot — yo‘l metaforasi hayotni harakat, yo‘nalish, to‘siq va manzil bilan bog‘laydi. “U o‘z yo‘lini topdi” ifodasida hayotiy maqsadga erishish ijobiy natija sifatida namoyon bo‘ladi. “U noto‘g‘ri yo‘lni tanladi” jumlasida esa insonning qarori salbiy oqibatlar bilan bog‘lanishi mumkin. Bir konseptual metafora doirasida turli baholar yuzaga kelayotgani mazmunning tanlangan nuqtayi nazar bilan chambarchas bog‘liqligini ko‘rsatadi.

Diskursiv kontekst lisoniy birlik qo‘llanadigan kommunikativ sharoit, suhbat ishtirokchilari, ularning maqsadlari, oldingi nutqiy ma’lumotlar va ijtimoiy-madaniy bilimlar majmuini qamrab oladi. Kontekst so‘zning qaysi ma’nosi faollashishini aniqlash bilan birga, uning yashirin bahosi, kinoyaviy mazmuni yoki bilvosita anglatgan fikrini tushunishga ham yordam beradi.

Masalan, Bu juda qiziq fikr ekan jumlasi turli vaziyatlarda har xil mazmun kasb etishi mumkin. Ilmiy munozarada u fikrning yangiligi va ahamiyatini ijobiy baholashi mumkin. Biroq suhbatdosh ilgari aytilgan fikrga shubha bilan qarayotgan vaziyatda ayni jumla kinoya yoki norozilikni ifodalashi ehtimol. Demak, gapning lug‘aviy mazmuni o‘zgarmagan holda uning kommunikativ vazifasi va baholovchi kuchi kontekst orqali qayta talqin qilinadi.

Bunday hodisa ma’noning faqat til birliklarining ichki xususiyatlari bilan belgilanmasligini ko‘rsatadi. Tinglovchi ifodani anglash jarayonida avvalgi gaplarni, so‘zlovchining maqsadini va vaziyatga oid bilimlarini birlashtiradi. Natijada bevosita aytilgan mazmun bilan nazarda tutilgan mazmun o‘rtasidagi farq aniqlanadi. Shu sababli kognitiv-semantik tahlilda lisoniy birlikni uning diskursdagi vazifasidan ajratib o‘rganish ayrim ma’no qatlamlarining e’tibordan chetda qolishiga olib kelishi mumkin.

Diskursning yana bir muhim jihati axborotni taqdim etish tartibi bilan bog‘liq. So‘zlovchi bir hodisaning barcha xususiyatlarini bir vaqtning o‘zida bayon qilmaydi, balki maqsadiga muvofiq ravishda ayrim jihatlarni oldinga chiqaradi, boshqalarini esa ikkinchi darajaga suradi. Masalan, biror qaror haqida gapirilganda uning iqtisodiy foydasi birinchi o‘ringa qo‘yilsa, qaror samarali va oqilona sifatida qabul qilinishi mumkin. Agar shu qarorning xarajatlari yoki xavflari ta’kidlansa, tinglovchida ehtiyotkor munosabat shakllanishi mumkin. Har ikki holatda ham hodisaning o‘zi bir xil bo‘lishi mumkin, biroq axborotning tanlanishi va tartiblanishi uning talqiniga ta’sir ko‘rsatadi.

Ushbu jarayon freymning diskursiv faollashuvi bilan bog‘liq. Muayyan vaziyatga oid freym ko‘plab elementlarni o‘z ichiga olishi mumkin, ammo nutq jarayonida ularning hammasi birdek muhim bo‘lavermaydi. So‘zlovchining maqsadi, tinglovchining bilimlari va

kommunikativ vaziyat qaysi elementlar diqqat markaziga chiqishini belgilaydi. Natijada bir xil konseptual soha turli diskurslarda turlicha tashkil etiladi.

Chilton (2019) kognitiv yondashuvning til, tafakkur va ijtimoiy munosabatlarni tahlil qilishdagi ahamiyatini ko‘rib chiqadi. Bu yo‘nalish diskursni shunchaki tayyor ma’nolar uzatiladigan vosita sifatida emas, balki tushunchalar va ijtimoiy pozitsiyalar namoyon bo‘ladigan muhit sifatida o‘rganish zarurligini ko‘rsatadi. Ayniqsa, baholash, ishontirish va muayyan nuqtayi nazarni ilgari surish bilan bog‘liq nutqiy vaziyatlarda freym va diskurs munosabati yaqqol ko‘rinadi.

Freym semantikasi bo‘yicha zamonaviy tadqiqotlarda ham freym tuzilmalari va ularning til birliklari bilan aloqasi muhim o‘rin tutadi. Boas va Ruppenhofer (2024) FrameNet tizimining rivojlanishini tahlil qilar ekan, freymga asoslangan yondashuvning leksik ma’nolar va ular bilan bog‘liq semantik rollarni tavsiflashdagi ahamiyatini ko‘rsatadi. Bunday yondashuv lisoniy birlikning ma’nosini uning ishtirok etadigan vaziyatlari va boshqa konseptual elementlar bilan aloqasi doirasida izohlashga imkon beradi.

Shunday qilib, lisoniy ma’no kognitiv bilim, subyektiv baholash va kommunikativ sharoit o‘rtasidagi o‘zaro ta’sir natijasida namoyon bo‘ladi. Uni to‘liq izohlash uchun so‘zning lug‘aviy mazmunini aniqlash bilan cheklanmay, qaysi konseptual freym faollashgani, voqea qanday nuqtayi nazardan taqdim etilgani va diskursda qanday vazifa bajarayotganini ham hisobga olish lozim.

Xulosa. Lisoniy ma’noning kognitiv talqini til birliklari insonning bilimlari, tajribasi va kommunikativ faoliyati bilan uzviy bog‘liq ekanini ko‘rsatadi. Konseptual freymlar voqelik haqidagi bilimlarni tartibga solib, so‘z va iboralarni anglash uchun zarur bo‘lgan semantik aloqalarni yuzaga chiqaradi. Baholovchi nuqtayi nazar esa shu bilimlarning qaysi jihatlari ta’kidlanishi va hodisaga qanday munosabat bildirilishini belgilaydi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Vandelanotte, L. “Viewpoint.” In: Dancygier, B. (ed.). The Cambridge Handbook of Cognitive Linguistics. Cambridge: Cambridge University Press, 2017, pp. 157–171.
2. Semino, E., Demjén, Z., Demmen, J. “An Integrated Approach to Metaphor and Framing in Cognition, Discourse, and Practice, with an Application to Metaphors for Cancer.” Applied Linguistics, 2018, Vol. 39, No. 5, pp. 625–645.
3. Chilton, P. “Cognitive Linguistics.” In: The Oxford Handbook of Cognitive Sociology. Oxford University Press, 2019, pp. 242–270.
4. Löbner, S., Gamerschlag, T., Kalenscher, T., Schrenk, M., and others (eds.). Concepts, Frames and Cascades in Semantics, Cognition and Ontology. Cham: Springer, 2021.
5. Boas, H. C., Ruppenhofer, J. “FrameNet at 25.” International Journal of Lexicography, 2024, Vol. 37, No. 3, pp. 263–284.